

Нурудин и Шабо — два Селимовићева приповедача

МИЛАН СТЕПАНОВ

SZTEPANOV Milan, ELTE Szláv Tanszék, Budapest Pf. 107, H-1364

Abstract: This study reveals the complexity of the “The Dervish and Death” main character, Ahmed Nurudin through comparing him with characters from the novel “The Fortress”. It emphasises how different aspects of his personality, link one Dervish with completely different and often conflicting characters from “The Fortress”. Given this fact one can conclude that the main structural difference between those two novels is the way Selimović presented absurdity and complexity of the world. In “The Fortress” Selimović presents this through variety of different and often conflicting characters. On the other hand in “The Dervish and Death” the absurdity and complexity of the world is shown as antagonism of the main character itself. Dialogs from “The Fortress” are mirrored in thinking, monologues and transformations of Ahmed Nurudin. Broadly accepted, “Dervish and Death” is primarily psychological novel while the Fortress” is more of an action novel.

Два најуспелија романа Меше Селимовића, *Дервиш и смрт* односно *Тврђаву* повезују не само сличности на равни фабуле, истоветан амбијент догађања и сличности на стилском плану, него и пишчев поглед на свет, његова животна филозофија, порука која се провлачи кроз оба текста. *Тврђава*, ипак, није пуко понављање у *Дервишу и смрти* једном већ достигнутих списатељских домета, него роман који има своје дубоко уметничко оправдање. Како Селимовић тврди, *Тврђава* је „пандан *Дервишу и смрти*“¹. Помоћу детаљне анализе главних ликова *Дервиша и смрти* и *Тврђаве*, могуће је указати на поступке којима се аутор служи да би на истом мисаоном темељу створио две различите приче.

У посвети на почетку *Дервиша и смрти* аутор истиче како ова прича „као и све друге, говори о тражењу среће“ (4: 5). Ахмед Нурудин и Ахмет Шабо траже срећу на посве различит начин, али са истом упорношћу и у сличним околностима. Њима, главним јунацима ова два дела Селимовић поверава улогу наратора.

Предност приповедања у првом лицу једине је у томе што се помоћу праћења збивања из перспективе главног лика постиже већи степен присности између аутора и читаоца. Та врста излагања делује, значи, непосредно и уверљиво, али је она, истовремено, ограничена „опсегом и карактером свијести оног лика који нам саопштава збивања“².

¹ Меша Селимовић, Сабрана дела у десет књига. Београд 1983, 9: 191. Остала позивања на ово дело в. у тексту.

² Речник књижевних термина. Београд 1986, 545.

Селимовић максимално користи могућности које пружа Ich-Form. Његови јунаци су сензибилни, речити и отворени. Искрени су, или се бар труде да буду искрени; то су ликови који нам се исповедају зато што им је то најдубља душевна потреба. „Почињем своју причу, ни зашто, без користи за себе и за друге, из потребе која је јача од користи и разума, да остане запис мој о мени (...)“ (4: 9)— каже Ахмед Нурудин на почетку првог поглавља *Дервиша и смрти*. Он пише не би ли се отргао ништавилу, не би ли оставио трага за собом, трага који је трајнији него људски живот.

Када Нурудин изражава наду да ће у кукама слова остати нешто од онога што је бивало у њему „па се више неће губити у ковитлацима магле, као да није ни било (...)“ (4: 9), он у суштини истиче исту мисао коју Ахмет Шабо на првој страни романа *Тврђава* формулише на следећи начин: „оно што није записано, и не постоји; било па умрло“ (6: 7). У осмом поглављу тог истог романа приповедач-песник, опчињен атмосфером старе библиотеке у којој осећа да „вријеме није само протицање, већ је и присуство“, оптимистички закључује: „(...) ријечи и њихов смисао живе непрекидно, као извор који не пресушује, као свјетло које се не гаси“ (6: 163).

Тај мотив за исповедање, дат на скоро истоветан начин у оба Селимовићева романа, истовремено нас уводи, ин медиас рес, у само средиште узнемираних душа главних јунака; он не објашњава само разлоге писања, већ служи и као уводна карактеризација наратора: ми их упознајемо као интелектуалце узнемирене догађајима око себе, као људе којима је приповедање уточиште и начин да ублаже своје неспокојство. То је, уједно, ако не једина, а онда бар најзначајнија сличност између та два тако различита лика, између дервиша Нурудина и песника Шаба.

Селимовићеви приповедачи нам не говоре о догађајима који су се у њима сталожили, слегли и заокружили у мирну целину. Њихова исповест више је одгонетање тајни, и то не само за читаоце, већ и за саме казиваче. „Искуство ме научило да оно што се не може објаснити самоме себи, треба говорити другоме“ (6: 19), каже Ахмет Шабо, а Нурудин запањено примећује да је писање „немилосрдно исљеђење, шејтански посао“ (4: 11), те да оно извлачи из њега чак и речи којих се грози, чак и мисли које га плаше.

Видимо да Ахмет Шабо свесно тежи ка расплитању свог емоционалног чвора, желећи да преради трауматичну прошлост, ужасе које је доживео у рату. Насупрот њему Нурудин, дервиш, поклоник утврђеног реда, нема смелости да се суочи са прошлошћу. Он пише само зато да би ублажио свој егзистенцијални страх. Но писање, тај шејтански посао, као да мобилише његову подсвест, и он нам се тако постепено открива, а да тога ни сам није докраја свестан. Управо због тога уочљива је много већа различитост у Нурудиновом начину приповедања, него у казивању Ахмета Шаба. Шабо је, од почетка до краја романа

Тврђава, један те исти приповедач, не мења се ни његов друштвени положај, ни његова психичка структура. Толико је душевно стабилан да га не мењају битније ни догађаји као што су рат, женидба, малтретирања, губитак посла или, чак, смрт детета. У његовом животном ставу нема ни трагичних тонова, ни претеране горчине, само тихе контемплације и, чак, неког притајеног оптимизма — оптимизма упркос свему. Он у свим приликама, тврди Селимовић, „остаје ведар и морално чист“ (9: 191). Има храбрости да буде искрен и према себи и према другима, увек је на приближно истој емоционалној дистанци у односу на догађаје о којима нам прича. У његовом уму све се одвија на равни свести, подсвест не долази до изражаја. Сходно томе, његово казивање је компактно, понекад, чак, помало једнолично: нема промена ни у његовим животним ставовима, ни у начину приповедања.

Насупрот *Тврђави*, у роману *Дервиш и смрт* Селимовић превазилази ограниченост перспективе коју намеће Ich-Form, непрестаним трансформисањем главног јунака, приповедача. Нурудин је вечити трагач за сопственим идентитетом, човек који безизгледним духовним лутањем окајава своје грехе. У младости се огрешио о љубав, оставио је вољену жену, и од тог тренутка, од те издаје љубави, почиње његово унутрашње ломљење, духовно осипање. Он прво тражи уточиште у догми, и не проналази га, а при том, делимично сопственом кривицом, губи брата. Тада се приклања мржњи и због његових поступака страда невини Шевкија. Најзад мисли да је пронашао заклон у власти, а онда га његов положај тера да изда пријатеља, једино створење које је, како сам каже, „сачувао за своју незадовољену и гладну љубав“ (4: 464). Његово лутање, читав низ погрешних избора условљавају непрестане унутрашње промене, кризу идентитета. Нурудин је зато, иако није ни издалека тако позитиван лик као Шабо, као приповедач знатно занимљивији и разноврснији. У његовим размишљањима смењује се свесно излагање са наглим блесцима подсвести. Никад не стоји доследно ни иза једног свог става, никад није у попутности једнак самом себи, непрестано измиче свакој категоризацији. Час га видимо као крутог дервиша, час као обичног, напаћеног човека: тон исповести смењује се са тоном проповеди.

Најдрастичније промене у Нурудиновом карактеру уочићемо у последњем, шеснаестом поглављу. На почетку, променом Нурудиновог положаја у друштву, мења се и његово виђење света. Пошто му, како сам каже, „кадијска част и звање дају пријатан осећај сигурности“ (4: 437), он накнадно преиспитује свој ранији приповедачки став. „Је ли могуће“, пита се, „да сам то ја писао, и да ли сам заиста тако мислио?“ (4: 438). Читајући своје записе, највише га чуди малодушност која из њих избија.

Никада Нурудин није био тако смирен и самоуверен као на почетку тог последњег поглавља: као да се одједном ослободио свих сумњи и колебања. Свет изгледа сасвим другачије посматран из преспек-

тиве моћног Нурудина, него из перспективе оног ранијег, обесправљеног. „Некад и сад то су два човјека“ (4: 257) — каже Исхак, затворен у Тврђави. Те речи могле би се односити и на Нурудина у шеснаестом поглављу: ми овде, бар за кратко време, комуницирамо с новим приповедачем, суштински различитим од оног претходног.

Још драстичнију промену доживљава Нурудин на крају тог последњег поглавља. Од моћника, од чије речи стрепе сви, он постаје осуђеник на смрт. После перспективе верника и перспективе моћника, ми на крају романа на исприповедане догађаје гледамо с тачке гледишта једног очајника, који је суочен с ништавилном, загледианом у ноћ у којој нема „ни гласа, ни даха, ни труни свијетла“ (4: 497). Смиреност и оптимизам с почетка поглавља претварају се у очај и безнађе, у сасвим супротно виђење истог света, у посматрање из опречне перспективе.

Битно је истаћи да Селимовић на самом крају *Дервиша и смрти* уводи новог „записивача“. То је Хасан, који уз Нурудинове белешке додаје свој коментар:

Нисам знао да је био толико несрећан.
Мир његовој намученој души! (4: 497)

Тај нови записивач као да нам нуди још једну нову перспективу: перспективу читаоца који доноси закључке на основу прочитаног текста. Хасанов коментар је нека врста резимеа самог аутора, који као да жели релативизовати размишљања и ставове главног јунака-наратора. Ако смо до тада били склони да подлегнемо Нурудиновом предсмртном песимизму и да несрећном дервишу поверујемо „да је сваки човјек увијек на губитку“ (4: 497), сада његов нихилистички поглед на свет посматрамо из Хасановог угла, као нихилизам једне намучене душе.

Најбитнију разлику између структуре *Дервиша и смрти* и структуре *Тврђаве* уочићемо анализирајући сложени Нурудинов лик и доводећи га у везу са различитим — често и међусобно супротстављеним — ликовима из другог Селимовићевог романа.

У *Тврђави*, писац као да је Нурудинов лик расточио у више различитих ликова. Први међу њима је Шехага Сочо, који смрт свога сина плаћа, како тврди Ахмет, „тугом и мржњом“. Моћ и богатство којим располаже он ставља у службу своје мржње. Цео свој живот подређује том осећању, које за њега постаје животодавни елемент и једини смисао постојања. Мржња је код Селимовића не само супротност љубави, већ и њен сурогат, осећање слично по интензитету и по склоности појединца да у њему нађе уточиште. Говорећи о љубави Хасановог оца према сину, Нурудин горко примећује: „... у шта би се извргла - његова љубав кад би му син страдао. Била би то најтежа мржња за коју знам“ (4: 421). Управо то се дешава Шехаги: љубав према сину, након његове смрти, первертира у мржњу. И Нурудин, како сам признаје, након смрти свога брата уточиште проналази у мржњи:

Она има мене, је имам њу. Живот је добио смисао.

Годила ми је у почетку помало снена занесеност, као први тренуци грознице, била ми је довољна та црна, страшна љубав. Личило је готово на срећу (4: 332).

У трагању за срећом Селимовићеве јунаци проанализе или љубав или мржњу. Када се одлуче за мржњу, она их одводи у смрт. И Шехагу и Нурудина затрпава лавина коју је покренула њихова властита мржња. Пошто не знамо ко је отровао Шехагу, његово тровање можемо схватити симболично: он умире отрован сопственом мржњом.

Мржња је код Селимовића увек активна, гони на деловање, покреће своје поклонице, који све подређују својој „црној љубави“, и користе све, власт, моћ и богатство како би је задовољили. То чини и Шехага, који зајмовима уцењује разне моћнике, како би могао да се освети онима који су предмет његове мржње. Исто чини и Нурудин, који користи власт хаџи-Синанудиновог сина да би се осветио убицама свога брата. Главни недостатак те тактике је, како то Селимовић мајсторски показује у оба романа, што Шехага и Нурудин, опседнути жељом за осветом, и сами постају и невини (Алија Скакавац), док Нурудин, који мрзи кадију, на крају и сам постаје кадија, бескрупулозни моћник који не преза ни од издаје пријатеља.

Занимљиво је, ипак, да Селимовић та два своја лика опседнута мржњом не приказује искључиво у негативном светлу. Шехага и Нурудин су несрећни људи, и то несрећни не само због трагичне смрти својих ближњих већ и због мржње, која увек унесређује. Зато по Селимовићу та два јунака не заслужују презир већ пре свега сажаљење. То пишчево виђење се одражава у коментару Хасана с краја *Дервиша и смрти*. У том коментару нема ни презира ни осуде већ само разумевања и праштања.

Други лик у Тврђави чији животни став у појединим тренуцима подсећа на Нурудинов јесте библиотекар Сеид Мехмед, мудрац који је утонуо у своју „шарену нирвану“ (6: 165) и у најцрњи песимизам. Када га у једном тренутку Шабо упита: „За се људи не мијењају?“, он одговара да се мењају „али нагоре“ (6: 189). Сеида Мехмеда не занимају људски спорови ни друштвена превирања, јер, како каже, „ђаво ће нас свакако однијети“ (6: 189).

Сеид Мехмед је практично мртав за свет и управо зато га Ахмет у једном тренутку посматра као живог мртваца: „Гледао сам га збуњено, готово са страхом, као да је умро“ (6: 168). Писац нам не наговештава шта је тог чудака довело до тога да се тако радикално одвоји од света, да у себе закопа своје огромно знање и да спас потражи у дроги, но његов песимизам подсећа на Нурудинов с краја *Дервиша и смрти*. Нурудину, који је изгубио све битке у животу, свет се чини апсурдан и бесмислен. Последње мисли које баца на хартију, израз су његовог коначног, предсмртног песимизма: „Јер смрт је бесмисао, као и живот“ (4: 496), пише, а затим и Кураном потврђује „да је сваки човјек увијек на губитку“ (4: 497).

Ако смо претходно рекли да мржња Селимовићеве јунаке одводи у смрт, онда сада можемо додати да је њихов безнадежни песимизам већ смрт сама. Свеједно да ли су ти јунаци још живи као Сеид Мехмед или умиру попут Нурудина, они су прихватањем тог песимистичког животног става практично престали да постоје јер су у себи затрпали најљудскије осећање: наду да ће њихово трагање за срећом уродити плодом.

Нурудин постаје песимиста пред сам крај романа, пред смрт, но пре тога он је, као што смо то већ приметили, неуморни трагач за срећом који све своје интелектуалне и емоционалне напоре улаже да би пронашао прави пут. У једном тренутку тог трагања у Нурудину се рађа бунт. Бунт против оних који су му убили брата, бунт против насиља и неправде. То је можда најсветлији моменат у животу несрећног дервиша. Тренутак када са њега спада стега догме, и када из њега проваљују обична, топла, људска осећања. Није случајно што је управо Нурудинова побуна она нит која га повезује са најпозитивнијим ликовима из Тврђаве, са Ахметом Шабом, студентом Рамизом и Абдулахом Делалијом. Свима им се дешава исто: рађа се у њима бунт због неправде, имају храбрости да тај бунт јавно искажу, и сва тројица бивају сурово кажњени.

Нурудин, огорчен због смрти свога брата, држи пред окупљеним верницима у џамији говор и подсећа их на заједничку одговорност за злочин:

И вас се тиче тај злочин, јер знате: ко убије недужна човјека, као да је све људе побио. Све нас су убили небројено пута, браћо моја убијена, а ужаснути смо кад погоди неког ко нам је најдражи (4: 223).

У том тренутку Нурудина још није опхрвала мржња. „Можда би требало да их мрзим, али не могу. Ја немам два срца, једно за мржњу, друго за љубав“ (4: 223) — каже. Његов бунт је, дакле, прожет хуманим осећањима и искреном људском тугом. Нурудин не позива на побуну, на освету, само жели свој бол да подели са другима. Ипак, то је нечувена храброст у средини у којој ма која тежа, јавно изговорена реч може имати кобне последице.

Студент Рамиз држи проповеди у Алипашиној џамији и говори окупљеној сиротињи „оно што паметан човјек никад не говори јавно“ (6: 168). Говори о власти која је „најтежи порок“ (6: 169), о људима који срљају на ту власт „као ноћни лептири на пламен свијеће“ (6: 169).

Абдулах Делалија, Шехагин најбољи пријатељ, кори окупљене моћнике у џамији, говорећи им како су се одвојили од народа: „Граница се успоставља између нас и народа, и преко границе шаљемо само пандуре“ (6: 235).

Ахмет Шабо иде најдаље од свих. На селу код хаџи — Духонине каже у очи окупљеним моћницима:

Живот овог народа је глад, крв, мука, биједно таворење на својој земљи и бесмислено умирање на туђој. Сви моји другови на Хоћину су изгинули, као пси, ни сами

не знајући зашто, и хиљаде других јадника исто тако. А да су се вратили, можда би просили, као Мухарем барјактар. Није добро ако мислимо само на своје добро (6: 75).

Реакција власти на дрскост појединца који се усуђује да јој се супротстави у сва четири случаја ја иста. Шабо је страдао још исте ноћи, пошто је напустио село. Непознати нападачи не само што су га премлатили, већ, како с гађењем констатује Махмут Неретљак који Ахмета полумртвог проналази на улици, и „усрали и упишали“ (6: 79). Абдулах Делалија бива најстроже кажњен, можда зато што и сам спада међу моћнике, те његов бунт они сматрају издајом. На смрт га претуку непознати нападачи на повратку из џамије. Он гине, и својом смрћу храни неман мржње и одмазде: Шехага, учвршћен у својој мржњи, сања освету. Страшно понижење доживљава и Нурудин: нападно га четири коњаника у уском сокаку и избичују га камцијама од воловске жиле. Затим, још исте ноћи, долазе по њега непознати људи и одводе га у тврђаву. У тврђави завршавају сви бунтовници, а бунтовницима се сматрају сви они који превише знају (као Нурудинов брат, Харун) или који превише мисле. А када бунтовник доспе у тврђаву, оданде га може спасти само храброст и бунт неког новог бунтовника, који се не плаши помахнитале власти. тако Хасан спасава Нурудина, а касније Мула Јусуф Хасана у *Дервишу и смрти*, а исто тако и Ахмет Шабо — уз помоћ Шехаге — Рамиза.

Бунт је, као што видимо, код Селимовића једна од најпозитивнијих манифестација људског духа и стоји у опреци мржњи која никоме не доноси добра, напротив, рађа нову мржњу. Бунт је, за разлику од мржње, одлика слободног појединца који своју слободу и аутономију жели и да сачува.

Нурудинова трагедија је у великој мери проузрокована баш тиме што је његов бунт јалов и краткотрајан. Он не спасава свог брата из тврђаве иако зна да је Харун невин. Не прихвата помоћ коју му нуди Хасан, не покушава да организује бекство, него се буни тек накнадно, када је његов брат већ мртав. Касније, када он сам постаје представник власти, онај који има моћ да људе смести у тврђаву, пристаје да се та моћ злоупотреби како би се у тврђаву одвео његов најбољи пријатељ, Хасан.

Као и све друге етапе у Нурудиновом животу, и етапа бунта је само пролазна станица. Зато се он суштински разликује до осталих, Селимовићевих бунтовника, Хасана, Ахмета, Рамиза, Делалије; сврстава се међу њих тек за један кратки трен, док огорчен држи говор у џамији.

Док Нурудина са малочас поменутих ликовима повезује бунт и храброст, са Мула Ибрахимом га повезује кукавичлук и мирење са насиљем и неправдом. Мула Ибрахим „пушта низ воду“ Ахмета, пријатеља који га раније спасао из таласа набујалог Дњестра. „Није он крив“ — правда га пред Шехагом сам Ахмет, када му овај каже да је Мула Ибрахим кукавица. „То је као да се родио глух, или с кривим носом.“ (6: 263)

Страх од силника код Селимовићевих јунака има кобне последице: он разара све вредности, сва позитивна осећања и тежње, исто као и мржња. Страх је сила која покреће свет у којем живе ликове Селимовићевих романа, а том страху успевају да се одупру само одабрани. Страх од моћника је јачи од разума и од логичних аргумената, он је како каже Ахмет, „као страх од грома, од потреса, од коби, страх који се не може ни објаснити ни отклонити“ (6: 101). Тај исти страх ће натерати Нурудина да пошаље у тврђаву управо оног човека који га је из тврђаве избавио. У току разговора с валијиним дефтердаром, који од њега тражи хапшење Хасана, Нурудин се ломи између аргумената које му налажу његова савест и љубав према пријатељу, односно потпуне капитулације на коју га нагони кукавичлук. Дефтердар убеђује Нурудина да је Хасан непријатељ сопствене земље, а Нурудин не сме да му противречи, мада се у његовим мислима рађа прави одговор:

Волио бих кад бих смио рећи: зар су везир и ова земља исто? Али у разговору с моћницима човек мора да прогута све паметне разлоге, и да прихвати њихов начин мишљења, а то значи да је унапред побијеђен (4: 463).

Страх тера Нурудина на потпуну предају и издају пријатеља, иако — како се из предходног цитата јасно види — он јасно види неправду и зна прави одговор. Разговор између Нурудина и дефтердара завршава се писмено потврђеном издајом, које је Нурудин болно свестан:

— Хоћеш ли написати рјешење? — питао је дефтердар.
 — Морам — рекао сам, гледајући пред собом писмо, гледајући пријетњу.
 — Не мораш. Одлучи по савјести.
 — Ој, остави савјест на миру! Одлучићу по страху, одлучићу по ужасу, и дићи руке од себе сањаног (4: 465).

Занимљиво је да је у овом дијалогу управо дефтердар, представник власти, онај који — као притајени резонер — износи став аутора, указујући на могућност другог избора: одлучити по савести, а не по страху. Селимовић на тај начин показује да је у појединим тренуцима избор ужасно тежак, понекад, чак, опасан по живот, али, ипак, могућ. Нурудин одлучује по страху, а не по савести, спасава себе на туђ рачун, не схватајући да се управо на тај начин морално и егзистенцијално уништава.

У оба Селимовићева романа имамо, значи, исту схему: онај који је из воде спасен, пушта спасиоца низ воду, онај који је избављен из тврђаве шаље спасиоца у тврђаву. Постоји, међутим, у оба романа и пример за другу врсту поступка, постоје ликови чија савест успева да надјача страх. Ахмет Шабо у једном тренутку бива стављен пред ужасан избор: Авдага тражи од њега да наговори Рамиза на капитулацију. Бунтовни студент треба да се одрекне свега што је говорио у џамији. Ахмет овако формулише своју дилему:

Ако га не издам, уништићу себе; ако га уништим, издаћу себе.
 Не могу ни једно ни друго, а трећег нема (6: 247).

На крају, Ахмет, ипак, проналази право решење. У њему побеђује морал над страхом, и он уз помоћ Шехаге организује Рамизово бекство из тврђаве.

Издаја и страх се код Селимовића никада не исплате. Они су сами по себи такво зло и оптрећење да је уз њих нормалан живот немогућ. То пишево мишљење духовито формулише Ахмет, цитирајући изреку Мехмеда Пецитаве, свог ратног друга: „Бој се овна, бој се говна, а кад ћу живјети?“ (6: 65) Чињеницу да уз страх живот постаје пакао, на гротескан начин илуструје Махмутов страх пред Авдагом. Он сам овако говори о томе:

Кад оно први пут дође у магазу, добих пролив као да сам се татуле најео. Па мало примирим кахвом и наном, ал како на њега помислим, само ми нешто узбурља у тријевима, а из мене ко чесма (6: 370).

И Нурудин и Шабо говоре о страху готово истим речима: „Човјек је опкољен страхом, као пламеном, потопљен њиме, као водом“ (6: 374) — каже Шабо, док Нурудин користи готово исте речи како би описао свој предсмртни ужас: „Потапа ме страх, као вода“ (6: 496).

С таквим страхом не вреди живети јер он, као и мржња, као и незнање, спутава човекове животне снаге, његову слободу и тако онемогућава трагање за срећом.

Једна значајна компонента Нурудинове психе повезује га с најцрњим ликом Тврђаве, са сердаром Авдагом. Нурудин је неслободна личност, роб догме, човек који не уме да посматра свет без моралне схеме која измиче његовим нереалним моралним захтевима, одваја се од живота у тежњи да одбаци грех. Застрашен провалом живота, пробуђеним еросом ђурђевданске ноћи, он избежумљено узвикује:

...и ријеку би требало зауставити да не жубори подсмешљиво, и птице подавити по крошњама и под стрехама да не ћућоре бесмислено, и порушити све воденице под којима се купају голе девојке, заградити сокаке, заковати капије, силом утишати живот, да не буја зло (4: 41).

Одмах потом, додуше, стишава свој бес, и сам га називајући неразумним; међутим, у свим пресудним тренуцима свога живота он ће доносити одлуке равнајући се према прописима догматског морала средине — ако не према мржњи или кукавичлуку — а не према сопственој савести и људскости. У једној од кључних сцена романа *Дервиш и смрт*, када Хасан предлаже Нурудину да заједно спасу његовог брата, он одговара: „Ја спасавам више: правду“ (4: 146). Кад му Хасан каже да ће му брат пропасти баш у име те правде коју он брани, Нурудин одговара да је то онда божја воља. Нурудин не схвата оно што Хасан зна, наиме, „да је живот шири од сваког прописа“ (4: 139), не жели да напусти уточиште догме и да прихвати претешко бреме слободног расуђивања, јер би тиме морао да прихвати и начело личне одговорности. Својеволјно се окива догмом како би ублажио свој егзистенци-

јални немир; не види да управо та потчињеност ауторитету рађа страх, а затим и мржњу и незнађе.

По тој духовној омеђености сличан је Нурудину Авдага, крволок кога Ахмет Шабо описује речима:

Он не мрзи људе које гони, не зна тачно ни у чему је њихова кривица. Па сам мислио, каква је то штета што су глупи људи врло упорни. Да је с том упрношћу копао земљу, за годину дана би скинуо половину требевићког бријега, да не заклања Сарајево од сунца, па би га људи памтили по добру, али он је већом добротом сматрао хватање криваца чију кривицу није могао да схвати, али је знао да су криви закону. Био је фанатички вјерник утврђеног реда, чији смисао није ислитивао, као што религиозни вјерници не исритују божи смисао (6: 391).

Авдага би најрадије све живо стрпао иза решетака не би ли тако спречио сваки злочин, он — баш као Игоов Жавер — у име своје вере вредно лови људе. И он је, као и Нурудин, неслободна личност, која проналази сигурност у туђем ауторитету, заточеник своје фиксне идеје, човек на кога могу — много више него на Нурудина — да се односе Хасанове речи: „Више је штете нанесено животу због спречавања гријеха него због гријеха“ (4: 139).

Морални фанатизам је по Селимовићу — исто као и мржња, и кукавичлук, и незнађе — казна сама за себе: људи опхрвани таквим фанатизмом мисле да су пронашли унутрашњу сигурност у туђем ауторитету, у некој безличној, вишој сили, па се зато добровољно одричу своје индивидуалности, а самим тим и свог живота. „Личи на мртваца, али није мртвац: начело бјесни у њему“ (4: 168) — описује Нурудин кадију, не примећујући балван у сопственим очима.

Једини лик у *Тврђави* који је сличан Нурудину по својој склоности ка трансформацијама јеста Махмут Неретљак. Сви остали ликови (и Шехага, и Ахмет, и Осман Вук, и Авдага, и Тијана, и Мула Ибрахим) као да су изливени из једног комада: током читаве приче они остају исти. Махмут је, насупрот њима, лик који лако подлеже спољашњим утицајима, и зато се мења из поглавља у поглавље. Он је пропалица и лопов, али уме да буде и пријатељ нежна срца; он је преварант, али када му Осман Вук проналази запослење, одједном се претвара у ситног трговчића који „зна шта је чаршијски ред“ (6: 343). У једном тренутку он је Авдагин шпијун, а у другом Авдагина жртва. Нема у њему ничег сталног, стабилног, ничег за шта би се могао ухватити, па се зато препушта, незаштићен, животу који га ковитла као ветар суво лишће. Управо због те изгубљености, Махмут је од свих ликова Тврђаве најсличнији Нурудину (мада је на први поглед заиста тешко уочити било какву сличност између тмурног дервиша и овог лакрдијаша). Нурудин је, наиме, несрећни трагач, и у његовом животу све је непостојано: и храброст, и кукавичлук, и љубав, и мржња, и вера, и незнађе. У једном тренутку, очајан, и сам се пита: „Шта сам ја сад? Закржљали брат или несигурни дервиш?“ (4: 107) И једно и друго, могли бисмо рећи, и ни

једно од тога. Он је, попут Ахасфера, вечни луталица, трагач за уточиштем које не проналази ни изван себе ни у себи.

Анализирајући ликове у *Тврђави* и доводећи их у везу са главним јунаком *Дервиша и смрти*, Ахмедом Нурудином, откривамо чудесну комплексност његовог карактера. Видели смо како га поједине његове особине повезују са различитим ликовима из *Тврђаве*: мржња са Шехагом, бунт са Рамизом, Абдулахом Делалијом и Ахметом Шабом, кукавичлук са Мула Ибрахимом, фанатизам са Авдагом, незнађе са Сеид Мехмедом, а непостојаност са Махмутом Неретљаком. У тој комплексности Нурудиновог лика пронаћи ћемо главну структуралну разлику између *Дервиша и смрти* и *Тврђаве*. Главна збивања у првом од та два романа смештена су на унутрашњи план: сви догађаји битни су само утолико уколико одзвањају у Нурудиновој свести. Противречност и сложеност света, коју нам Селимовић у *Тврђави* предочава помоћу мноштва различитих и међусобно супротстављених ликова, у *Дервишу и смрти* приказује нам се помоћу антагонизама унутар самог главног јунака. Дијалози које воде ликови из *Тврђаве* имају свој пандан у монолозима, размишљањима и трансформацијама Ахмеда Нурудина.

Имамо, дакле, све аргументе за тврдњу да је Селимовић у микрокосмос несрећног дервиша згуснуо духовна лутања и колебања целокупног људског рода. *Дервиш и смрт* је зато превасходно психолошки роман (у ширем значењу тог термина), док је *Тврђава* услед непрестаног сукобљавања ликова роман акције.

Литература

- Меша Селимовић*, Сабрана дела у десет књига. Београд: БИГЗ, 1983.
Касим Прохић, Чинити и бити. Сарајево 1972.
Критичари о Мешу Селимовићу. Приредила *Разија Лагумџија*, Сарајево: Свјетлост, 1973.
Миодраг Петровић, Роман Меше Селимовића. Ниш 1981.
Мирослав Егерић, Дервиш и смрт Меше Селимовића. Београд 1982.
Света Лукић, Модерна интелектуална проза. Београд: Ново дело, 1987.
Ерих Фром, Умијеће љубави. Загреб: Напријед, НОЛИТ, 1989.